
ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТА ПЕРЕВИХОВАННЯ

Тетяна БУТКІВСЬКА (ЗМІСТ)

ЦІННІСНИЙ СЕНС СОЦІАЛЬНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У соціальному бутті людини є явища, які визначають її культурний статус, пронизують усі соціальні процеси, корелюють динаміку пізнання та дії, регулюють напрямок знань, його зміст у контексті суспільних змін. Йдеться про цінності, які є важливими складовими процесу соціального пізнання в рамках “входження суб’єктивності в реальність”. М.Вебер тлумачив їх в якості культурних детермінантів, бо для нього культура — передусім, ціннісне, аксіологічне ставлення людської спільноти до власного (діяльничого) перебування у світі.

Різноманітні дії, які заповнюють життя людини, не хаотичні, а утворюють деяку систему (завжди недосконалу), образ дії, що визначається системою цінностей, визнаною і засвоєною особистістю. Вони детермінують, але в тому сенсі, що дають можливість орієнтуватися у напрямку належного і сушого. Якщо цінності систематизовані, усвідомлені, то в їх ієрархії домінує свобода особистості, свобода волі. Вони співвідносяться як компас і кермо.

Свобода особистості — це не тільки усвідомлення мети і засобів мислення (пізнання причин), це передусім пізнання системи цінностей і енергія волі, спрямована на їх здійснення [1]. Цінності як регулятиви, інтегруючі елементи соціальної поведінки людини реалізуються в системі ціннісних орієнтацій.

Їх часто тлумачать як абстрактні цілі, які необхідні людині для того, щоби мати “точку відліку” для конкретної оцінки тих чи інших подій. Нерідко їх розуміння зводиться до людських уявлень про життєві цілі. Вони виступають показниками тих чи інших явищ світу і безпосередньо пов’язані із соціальним пізнанням і детермінують його. Індивід пізнає світ через призму цінностей. Для кожної людини існує проблема співвідношення суспільних, культурних і особистісних значень. Суспільні цінності переважають тоді, коли обумовлюють особистісні. Йдеться про так зване ціннісне поле особистості з індивідуалізованим характером орієнтирів.

Рольові значення цінностей у соціальному пізнанні актуальні протягом усього процесу соціалізації. Але вартість їх значно зростає при динамічній трансформації соціальних та культурних значень. Взагалі, цінності — це такі соціальні критерії, які балансують рівень індивідуальних і суспільних потреб, інтересів, рівень суспільних відносин. У соціально структурованому суспільстві вони складають ієрархізовану систему з чітко окресленими імперативами, з урахуванням різних соціалізаційних рівнів. У нестабільному суспільстві, де ціннісна система слабо ієрархізована, цінності часто використовують як “транспортний засіб” для маскуваня обманних цілей.

Головна функція соціалізації (підготовка людини до виконання ролі рівноправного члена суспільства, готового до життєдіяльності у ньому в процесі соціальних змін) здійснюється за допомогою реалізації змісту соціальних цінностей. Йдеться про таку важливу методологічну проблему, як залежність соціалізації від спрямованості людини на культурні, моральні, економічні, освітні, технологічні та інші цінності.

Спрямованість можна оцінювати як відношення того, які цінності (матеріальні і духовні) особистість отримує і бере від суспільства, до того, що вона віддає йому, вносить у його розвиток. У соціології такий підхід функціонально виправданий завдяки реалізації репродуктивної і інноваційної діяльності. Включаючись у соціальні відносини, молодь видозмінює їх та вдосконалюється сама. Це відбувається завдяки розвитку свідомості, формам структурування потреб, інтересів і цінностей.

Саме на ранніх етапах соціалізації формуються фундаментальні мотиваційні установки

молоді. Хоч сам процес не зводиться до імітації соціальних ролей, а передбачає безпосередньо активну діяльність індивіда в соціальному середовищі. У переживаннях світу, а не у його спостереженнях відновлюється єдність різноманітних життєвих відносин. Саме тут відбувається реалізація людини культури. Герменевтичність значень є її передумовою, що виявляється у навчанні, вмінні розуміти і бути здатним проявити себе. Ці здібності повинні бути використані у процесі навчання та виховання, як і аналітичні здібності пояснювати, експериментувати та робити логічні висновки.

“Але система освіти та виховання, — наголошує сучасний соціолог, філософ Петер Козловський, — не повинні обмежуватися лише інструментальним предметним значенням та науковим поясненням світу, бо звуження їх мети лише до оволодіння корисним для людини знанням елімінує з культурного та духовного життя розуміння переживання, співпереживання, персональне творче ставлення. Коли ж розуміння неможливе, то неможлива і життєздатна культурна спільність” [2].

Молодь не просто пізнає і засвоює соціальні норми і культурні цінності суспільства, а ретранслює їх у власні потреби, інтереси. Якщо для пізнавального стану соціалізації домінуючим способом діяльності є імітація, то для перетворюючого — новаторство.

“Відповідно результатом соціалізації може бути стереотипно-особистісний (консервативний) або активно-особистісний (продуктивний) етап свідомості і поведінки” [3]. Але орієнтація на перетворюючу діяльність, закріплена в мотиваційній сфері молоді (суб’єктивне ставлення людини до навколишнього світу, інших людей і самого себе) сама собою не є ознакою розвитку. Лише зміни, що відбуваються у свідомості в процесі соціалізації в онтогенезі, здатні відображати вищезазначений процес. Тобто соціалізація ґрунтується на концепції соціального розвитку, яка визначається таким типом змін (як суспільних, так і особистісних), що ведуть до якісно нового стану. Соціальний розвиток є наслідком взаємодії сукупності соціальних процесів, основу яких складає цілеспрямована діяльність людей — суб’єктів соціальних процесів. Загальний його механізм полягає у виникненні нових потреб у різних сферах суспільного життя та пошуку можливостей їх задоволення. Останні виникають як наслідок соціальної діяльності людей, що ґрунтується на вдосконалених формах спілкування, організації суспільного життя, розширенні та поглибленні наукового знання з ускладненням механізму творчої та споживчої діяльності.

Суттєвим показником соціального розвитку є соціальний час. Він не просто фіксує хронологію подій, а є вектором темпів розвитку, механізмів та змісту суспільних відносин, індикатором ціннісної свідомості. Таким чином соціальний розвиток впливає на характер, динаміку та наслідки соціалізації.

До критеріїв оцінки соціального розвитку молоді соціологи відносять: баланс інтересів, які забезпечують суспільну згоду різних груп молоді; можливості, що надаються суспільством для соціального вибору; умови для особистісної свободи та індивідуальної реалізації; соціальні гарантії, що надаються суспільством для компенсації вікової соціальної нерівності; суспільна турбота про майбутнє (ресурси, здоров’я, інтелектуальний потенціал, екологія, навколишнє середовище тощо); рівень усвідомлення молоддю суспільних стандартів і вимог майбутньої діяльності; етичні норми стосунків у молодіжному середовищі і суспільстві; ступінь сформованості історичної свідомості як міри між минулим і майбутнім.

Орієнтація на такі критерії дає можливість визначити найбільш значущі проблеми соціального розвитку особистості, які виростають із суперечностей “молодь — суспільство”, а тому мають принципове значення для пошуку шляхів їх вирішення. Саме з такою метою проводиться дослідження лабораторією педагогічної соціології Інституту проблем виховання АПН України.

Нами проведений перший його етап, у ході якого методом анкетування опитувалися старшокласники різних типів шкіл м.Києва. Вивчалися соціокультурні цінності учнів та спрямованість їх соціальної дії залежно від різновиду суспільних та особистісних проблем, зокрема, соціальних, політичних, громадянських, моральних та інших; роль і вплив загальноосвітньої школи на їх соціальний розвиток; дозвілля як соціокультурний чинник соціалізації та ін.

Технологічна будова цього періоду життя людини (15-17 років) — від фізіології до

світоглядних характеристик — надзвичайно відповідальна як для суспільства, так і для самої особистості. Як свідчать дослідження та життєвий досвід, засвоєні особистістю в ці роки цінності, норми, моделі поведінки досить стійкі і в звичайних умовах майже не видозмінюються, становлять соціально-психологічний хребет людини. Когорта підлітків є важливою і цікавою для соціологів, психологів, оскільки дає можливість побачити реальну картину їх становлення, соціального розвитку, перспективи, функціональні впливи соціальних інститутів, корегувати їх роль у соціалізації. Адже це період, коли закладаються основи життєдіяльності, в яких особливу роль відіграють сенсові орієнтири та цінності. За їх допомогою людина планує життя, ставить мету, обирає засоби реалізації смислових завдань.

Смисложиттєві орієнтири – це своєрідні форми сприйняття, переживань, оцінок, індивідуальних життєвих прагнень і дій людини, упорядкованих цілей і цінностей, які цілеорганізують життєвий процес і є результатом як індивідуальних переваг і вибору, так і об'єктивних можливостей [4].

Яка ж загальна спрямованість соціального розвитку учнівської молоді? Які життєві сенси складають основу їх соціальних орієнтацій? Яке співвідношення термінальних й інструментальних цінностей у процесі соціалізації? Ці та інші питання постали перед нами на першому етапі дослідження.

У житті кожної людини існують “стрижневі” цінності, які є характерними для будь-якого виду діяльності. До них належать освіченість, працьовитість, чесність, порядність, вихованість, інтелігентність (як інтегральне поняття) та інші. Втрата їх значущості викликає стурбованість у нормальному суспільстві, бо порушується функціонування його, насамперед психічного стану, що призводить до соціального безумства. Особлива увага мусить належати учнівству, бо саме тут закладаються основи світовідчуття, розуміння та розвитку.

Результати опитування свідчать, що серед цінностей-лідерів є такі, що пов'язані із комфортністю внутрішнього світу людини (як психологічного, так і фізичного) та набуттям майбутнього соціального статусу. Для 76,5 % респондентів найважливішою цінністю є здоров'я. Декілька останніх років цей показник домінує у багатьох дослідженнях молодіжного середовища. Напевно це пов'язано із усвідомленням якості власного життя, домінуванням його природних чинників, диференціацією життєвих рівнів, глобалізацією екологічних проблем (від якості питної води до Чорнобильської катастрофи). Передбачаємо, що саме через проблеми здоров'я зростає зацікавленість молоді екологією: 56,4 % опитаних хоче взяти участь у екологічних рухах, а 17,8 % старшокласників вже реально працює у організаціях такого спрямування. Лише 5 % через проблеми взагалі не цікавиться цією проблемою.

Щодо інших цінностей, які учні визначили як пріоритетні, — дружні стосунки з товаришами — 73,6 %; високий рівень освіти 70,8 %; цінність кар'єри 53,9%; взаєморозуміння з батьками — 47,7 %; власний матеріальний добробут — 45,2 %.

У запропонованому переліку нижні ряди займають термінальні цінності загального, філософського характеру (пошук ідеалу, сенсу життя, творчість, віра в Бога) та соціальні, психологічні (лідерство, авторитет в молодіжному середовищі, служба в армії тощо). Маємо підстави говорити про те, що рівень сенсів, спрямованих на саморегуляцію, цілепокладання, психологічну та соціальну орієнтацію ціннісного осмислення вибору невисокий. Тому доречно було б акцентувати увагу на проблемі розуму як принципі життєбудови, вищої міри пізнавальної діяльності та духовної сили людини.

Розум не тільки піднімає нас над пристрастями і слабкостями, а й допомагає розпорядитись позитивними якостями, талантами. Особливість його значення — в соціальному виборі, раціоналізації життєвого розвитку. Потреба в цьому — результат соціального розвитку людини, ефективність її соціалізації. Важливо не тільки усвідомлювати, що ти живеш нерозумно, а й жити розумно. Суспільство в рамках своїх соціальних інститутів мусить досягнути цінність розуму як одну із цілей соціалізації. Це суттєво впливає на весь механізм життєздійснення, систему раціоналізації життєвого досвіду. Остання зв'язує внутрішній світ зі світом культурних цінностей. Це дає можливість упорядковувати соціальні значення, сенси і отримати відповіді на питання: навіщо я живу, навіщо дію і в чому сенс мого життя?

Відзначаємо досить високу самооцінку цінностей – засобів у життєвій реалізації. Порівнюючи деякі параметри з рамками ціннісних пріоритетів, помічаємо їх співпадання. До

таких належать: здоров'я (90 %); вміння пристосовуватись до будь-яких життєвих обставин (84,4 %); працездатність (83,6 %); приємні манери, ввічливість (76,9 %); наполегливість (72,5 %); освіта (70,4 %); гроші (62,3 %). Учні відзначили їх як дуже важливі чинники в життєвій реалізації.

Зовсім незначний відсоток у цій шкалі займають: колективізм (38,8%); допомога батьків (38,3%); громадсько-політична діяльність (16,2%); використання чужих ідей (9,4%). Як бачимо підлітки ідеально схильні до покладання на власні зусилля у реалізації життєвого успіху. Такі тенденції нагадують психологічний тип американця, описаний у книзі Д.Рісмана "Натовп одинаків".

Особистісна спрямованість відтіснила на периферію ціннісної свідомості молоді більш широкі соціальні значення. Серед них — громадянськість, участь у громадсько-політичному житті. На питання про зацікавлення суспільно-політичним життям України 46,3% респондентів відповіли, що роблять це постійно, 52,2 % — інколи, 4,1 % — байдужі до перебігу подій, що відбуваються в державі. При цьому опитані посилаються на такі джерела інформації, як українське телебачення (79 %), українські газети (59,6 %), російські засоби масової інформації (49,3 %), розмови з друзями (42,2 %), українське радіо, західні ЗМІ, чутки.

Щодо готовності учнівської молоді до участі в громадсько-політичному житті, то питання виходить за рамки тільки особистісного спрямування. Це пояснюється тим, що міра активності людини в реалізації потенціалу своїх бажань, можливостей у здійсненні діяльного і продуктивного життя суттєво залежить від соціального захисту і суспільної активності.

Аналізуючи тенденції зацікавленості і реальної участі молоді в громадському молодіжному русі, можна стверджувати наявність невикористаних резервів. К.Манхейм із цього приводу писав: "Особлива функція молоді в тому, що вона "оживляючий" посередник, свого роду резерв, який виступає на передній план, коли таке оживлення стає необхідним для пристосування до обставин, що швидко змінюються або якісно нових... Молодь ні прогресивна, ні консервативна за своєю природою, вона — потенція, яка готова до будь-яких новацій" [5].

Треба зазначити, що 6 % опитаних вже займається різними видами громадської діяльності в позаурочний час. 16 % респондентів представили її в ранзі ознак життєвого успіху. Порівняно з іншими чинниками це складає невеличкий відсоток. Але ми не можемо говорити про відсутність внутрішньої потреби та інтересів до громадського життя, бо значна частина молоді виявляє зацікавленість до молодіжних громадських організацій. 56,4 % юнаків та дівчат бажано брати участь в екологічних рухах, 56 % — у розвитку національної культури, 52,4 % — в захисті прав молоді; 57,2 % — у клубах спортивних болільників та інших. Наявна суперечність між внутрішньою потребою та неможливістю її реалізації як на особистісному, так і на суспільному рівні. Бо всі респонденти відзначають неготовність до зазначених видів діяльності.

На нашу думку, це пояснюється як маргіналізацією суспільних відносин, яка є характерною рисою сучасного українського суспільства, недостатністю соціального досвіду (що цілком природно для цього віку), так і делікатно незначним соціологічним компонентом у змісті освіти. Фіксуємо суперечність між наявністю соціологізації суспільних відносин і реалізацією її компоненту в освітньому просторі (насамперед йдеться про загальноосвітню школу). Можна передбачити, що через декілька років відбудеться як підвищення молодіжного інтересу до громадсько-політичної діяльності, так і реальна участь у ній.

Значно проблематичніше виглядає така важлива цінність, як підприємництво. Здається доречним розглядати його не тільки як вид діяльності, але і як спосіб мислення сучасної молоді людини. Усвідомлення цього на інституціональному рівні (системою освіти, зокрема) зрушить суспільний розвиток на декілька кроків уперед.

Підприємництво створює умови для балансування особистісних і суспільних інтересів, узгоджує потреби індивіда із соціальними вимогами, співставляє дії людини з вищими формами соціокультурної детермінації. Але найголовнішою його сутністю (і як способу мислення, і як виду діяльності) є усвідомлення пріоритету та реалізації особистих інтересів людини, бо виявлення та задоволення останніх є вищою формою соціокультурної динаміки, визначає ефективність соціальної інституалізації, знімає суперечки між індивідуальними і суспільними інтересами, гармонізує їх стосунки.

Усі вищезазначені міркування стосуються і ставлення підлітків до політики. Широкий спектр політизації життя впливає на їх світогляд. На питання про зацікавлення роботою

молодіжних політичних об'єднань 62,2 % респондентів відповіли, що не цікавить зовсім; 34,4% — цікавить, та участі в них не беруть; 3,3 % — беруть участь в одному із них.

Близьке по значущості ставлення молоді до релігії. Громадська думка щодо релігійної свідомості явно перебільшена. Про це свідчать результати як українських, так і російських соціологів-дослідників. На наше питання, якою мірою цікавлять підлітків релігійні общини, 3,3% респондентів відповіли, що бере в них участь, 15,2 % — цікавляться ними та участі не бере і 81,3 % — не цікавляться зовсім. У зв'язку з цим спадають на думку слова педагога Є.Ямбурга про те, що будь-якій людині притаманна природна релігійність: про найвище треба знати — існує...

Сучасна соціокультурна ситуація вносить корективи і в орієнтири дозвілля. Розрив між потребами молоді в культурі і реальними засобами їх задоволення характерний для усіх ступенів суспільного розвитку. Але тепер він значний, його рівень не тільки має систематизований, соціально диференційований характер, а й часто ціннісно немотивований. З одного боку, відкриті широкі можливості для культурного розвитку людини (розмаїття театральних вистав, кінофільмів у сучасно обладнаних приміщеннях, художніх та інформаційних виставок, художньої та науково-популярної літератури тощо), а з іншого, — економічне становище значної частини молоді таке, що не дозволяє використовувати такі засоби. Проте зводити цю проблему лише до фінансового стану означало б нівелювання ціннісною системою як сенсоутворюючою сферою суспільних відносин, функціональними значеннями соціальних інститутів (виховного аспекту діяльності), що опредмечують їх смисл. Саме тут формується кінцевий продукт вибору дії, визначений філософією суспільства, його світоглядом. Велику роль відіграють сформовані естетичні смаки, ціннісні орієнтації на той чи інший вид діяльності. Зв'язок між когнітивними, емотивними диспозиціями та реальною поведінкою досить високий. Він відчутний і у співвідношенні мотиваційних установок на освіту і дозвілля. Серед найбільш реалізованих форм проведення підлітками вільного часу є: спілкування з друзями; прослуховування музичних записів, радіо; прогулянки; телебачення як інформаційний та розважальний засіб. Як бачимо, на перше місце виходить релаксаційний, рекреаційний мотив, тобто бажання просто відпочити, підняти настрій.

Що стосується більш високого рівня культурного відпочинку (відвідування театру, концертів класичної та сучасної музики), то тут необхідно враховувати як обмеженість можливостей, так і безпосередньої потреби в них. Зокрема, 10,7 % старшокласників київських шкіл стверджують, що постійно відвідують театр. Це значно перевищує їх захоплення класичною музикою та цілковитий інтерес до майбутньої реалізації.

Очевидно, що розмаїття засобів масової комунікації (як електронних, так і друкованих), "шкільне" навантаження та й динаміка соціального життя впливають на такий показник соціально-культурного розвитку, як інтерес до художньої літератури. 25 % респондентів не читають книг зовсім, 36,1 % роблять це рідко і 38,2 % — постійно, тоді як газети постійно читають 59,6 % учнів. Читання художньої літератури, як відомо — один із способів пізнання, суттєвий засіб осмислення буття через фіксований досвід іншої людини, півкрок до мудрості.

Зміна суспільної парадигми поставила питання про раннє включення молоді в економічні відносини. 3,4 % старшокласників у позаурочний час підробляють, щоб не залежати від батьків; 47,4 % — виявляють таке бажання, але не мають можливості і 35,3 % респондентів це питання не цікавить зовсім.

З одного боку, наявна реалізація соціально-філософських значень свободи і необхідності, прагнення до особистісної незалежності як індивідуальної потреби, а з іншого, — суспільна необхідність її розвитку й трансформації у діяльнісні соціокультурні форми.

Результати дослідження ціннісного змісту соціалізації учнівської молоді дозволяють зробити деякі висновки. Соціальний розвиток школярів має маргіналізований характер, який визначається як віковими особливостями, соціальною диференціацією, так і загальною його суспільною спрямованістю. Унікальна риса сучасності в тому, що "молодіжні проблеми" притаманні більшості населення. Навіть дорослі люди постали перед необхідністю визначення подальшого життєвого шляху. Вибір професії, поглиблення і розширення освітнього рівня, реструктуризація світоглядних позицій, активність пошуку життєвих сенсів, психологічне та соціальне становлення, розвиток, навіть манери та культура одягу не є суто молодіжними проблемами. Суспільство змушене

молодшати.

Аналіз цих та інших результатів нашого дослідження дають підстави стверджувати, що громадянський світогляд молоді формується в умовах дефіциту суспільних знань, а також дисбалансу соціалізаційних рівнів. Сучасна шкільна молодь схильна усвідомлювати, що гарантією їх життєвої реалізації, досягнення життєвого успіху мають бути власні зусилля (працездатність, наполегливість, гнучкість у мисленні та діях, здоров'я, приємні манери та ін.). Ціннісні орієнтації учнів спрямовані на задоволення субіндивідуальних потреб. Громадська невизначеність — результат виховної діяльності суспільства, держави в рамках її інститутів, зокрема школи (рівень і кількість суспільствознавчих дисциплін, соціологічний компонент у їх змісті, виховна діяльність загалом незначні).

Очевидно, що діапазон можливостей молоді розширюється, але звужені механізми їх реалізації. Заданість життєвого шляху суттєво послаблюється, але стає жорсткішою конкуренція щодо життєвого успіху.

Це пояснюється як зовнішніми суспільними умовами, недосконалістю форм і методів роботи школи, неусвідомленням її соціалізаційної функції, так і невизначеністю особистісних ціннісних сенсів. Людина має прийти до усвідомлення необхідності деякої цілісності, гармонії, до правильного співвідношення свободи і внутрішньої ієрархії цінностей. Це не абстракція, як може видаватися на перший погляд, а крок до свободи та усвідомленого вибору. Вони — епіцентр культурних сенсів, шлях до яких найважчий, найвідповідальніший.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вышеславцев Б.П. Вечное в русской философии //Этика преображенного росо. — М.: Республика, 1994. — С.185.
2. Козловский П. Посмодерна культура //Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. — К., 1996. — С.250.
3. Соціологія молодежи. С. — Пб., 1996. — С. 60.
4. Психологія жизненного успеха. — К., 1995. — С.18.
5. Манхейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С. 444-445.

Людмила ПОВАЛІЙ (ЗМІСТ)

НАРОДНІ МЕТОДИ ВИХОВАННЯ У ПІДЛІТКІВ ШАНОБЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДО БАТЬКІВ

Споконвіків головними чинниками народної моралі українського народу були любов і повага до батьків, пошанування предків, працелюбство, ствердження ідеалів добра, краси, гуманних стосунків, риси високого громадянства; негативні ж якості — злодійство, скупість, лінощі, пицтво, зазнайство, нешанування старших тощо — всіляко засуджувались. Тому ефективність морального виховання підростаючого покоління значно зростатиме при умові, якщо воно спиратиметься на свою фундаментальну основу — народну мораль, культуру українського народу, його традиції.

Виховання дитини народною педагогікою розглядається як основна місія батьків, причому воно не зводиться лише до “виховання через догляд” (“Умів дитину породити, умій і навчити”, “Не та мати, що народила, а та, що навчила”).

Головний критерій визначення рівня вихованості людини народна педагогіка вбачає у її вчинках і поведінці (“Не одежа красить людину, а добрі діла”, “На дерево дивись, як родить, а на людину — як робить”).

Мораль численних фольклорних творів (казки “Ох”, “Гай-гай”, “Батько і син” тощо) переконливо доводить, що серед усіх методів виховання народна педагогіка віддає перевагу тим, які формують суспільну поведінку дитини, спомагають накопиченню її практичного досвіду. Це, насамперед, уклад життя і діяльності дитини, вправління і привчання, дотримання правильного режиму праці і відпочинку, виконання обов'язків і доручень.

Вправління і привчання є найпоширенішими методами народного виховання. Застосовувати їх допомагає ряд розмаїтих прийомів, до яких вдається вихователь (тут: батько чи мати): вимоги, показу, тренування, нагадування, контролю, самоконтролю тощо. Відзначимо, що вимоги у наказовій формі чи формі погрози у народній виховній практиці